

Кусеин Исаев

ӨТКӨНДҮ УНУТПА, АЛ КЕЛЕЧЕКТИН ААЛЫМЫ

УДК:

Макал кыргыз социологиясында, философиясында жеткиликтүү чагылдыра элек. Бирок эң зарыл жана актуалдуу маселелер чечмеленген. Кыргызда байыртадан «сөз өнөрү» эң кеңири жана түпкүлүктүү өнүккөн жана жайылган. Ага «Манас» эпосу менен саналган макал-лакаптары күбө. Сунушталган макалада кыргыздын сөз өнөрүнүн кечээки, бүгүнкүсү жана келечек маселелери ишенимдүү жана терең чагылдырылган.

Негизги сөздөр: эпос, социология, көйгөй, тенсиздик, өнөр, казына, тарыхый.

Байыртадан баштап эле жер жүзүндөгү адамдар Чыгыш жана Батыш болуп бөлүнүп, тынчтыкта, согушта, соодалашууда жарыша жашап келген эмеспи! Жер жүзүндө жашоо-тиричиликтин табигатка жараша өзгөчөлүктөрү пайда болуп, өнүгүп, ойлонуу, жазуу, тартуу, жасоо жана башкалар боюнча адистешүү ошолордун арасынан «Сөз» пайда болуп, кеңири өнүккөн экен. Ошондуктан «Сөз өнөрү» руханий башат, жер жүзүнүн бардык аймактарында жана элдерде ар убак бийик, асыл нарк катары кастарланып келет. Өзгөчө кыргыздарда «сөз өнөрү» байыртадан эле өзгөчө болгон. «Өнөр алды кызыл тил», «көз жетпегенге сөз жетет», «баш кесмек бар, тил кесмек жок», «сөзүң өлгөнчө өзүң өл», «а дегенде Сөз болгон», «томуктай баштын ичине тоодой сөздү батырган», «сөз - ойдун сандыгы» ж.б. Тилде ар бир сөздүн өз орду, жөнү, жүгү, даамы, баамы ... бар. Ошого жараша: накыл сөз, насаат сөз, маселе сөз, айбат сөз болуп улана берет. «Сөз атасы кулак», «угарман болбой сөз чыкпайт» ж.б.

Улуу Сөздүн - «Манас» эпосундагы ой толгумунун тереңдигин, кенендигин, чебердигин, көркөмдүгүн караңыз:

Ошол күндүн ушул күн
Төккөн кумдай күн өттү,
Түгөнбөс нечен түн өттү,
Эсеп жеткис жыл өттү.
Сай ташындай жан өттү,
Сапаттагы кан өттү,
Сыр найзалуу шер өттү.
Аты калып, наркы жок,
Эчен түрлүү эл өттү.
Ошол күндөн ушул күн,
Коо бузулуп, сай болду.
Асты үстүнө айланып,
Сай бузулуп, тоо болду.
Тоо бузулуп, коо болду.

Калдайып жаткан бул жердик,
Кайсы жери жоо болду,
Ошол күндө ушул күн,
Деңиз кургап, чөл болду.
Чөл бузулуп, көл болду.
Чокусу көктү тиреген,

Тоо бузулуп саз болду.
Жер бетинде элдердин,
Көп чайпалып аз болду.
Аз болсо көптөй сезилген,
Өнөрү бар кыргыздын
Ашуудан бут тайдырбас,
Акылы бар кыргыздын, - дейт.

«Манас» эпосунда айтылгандай, ушул өнөр, талант казынасын ошол күндөн ушул күнгө эскиртпей жеткирген кыргыз элинин рухий эрдиги Ала-Тоонун өзүндөй бийик да, ыйык да эмеспи! Кыргыз тили – Манастын тили түгөнгөн сайын түтөгөн, алган сайын арбыган, сузган сайын көбөйгөн көрөңгөлүү казына болуп, укум-тукумубузду шердентип, сыймыктанып, урпактарыбыздын ой-сезимин өрчүтүп, ар-намысын курчутуп, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуп турат эмеспи.

«Манас» эпосу көптөгөн кылымдар бою калк ичинде кеңири тарап, алардын тарыхый, социалдык-руханий турмушун кеңири чагылдыруу менен кыргыз элинин энциклопедиясы катары Теңирлик ишенимин, көптөгөн тармактык, баатырлык эпостору, көп тармактуу санжыралары, 15 миңден ашкан макал-лакабы, элдик каада-салттары, боз үйү жана анын ички кооз жасалгалары баары биригип кыргыз элинин социалдык-рухий байлыгы дүйнөлүк социология илимине кошкон салымы катары эл аралык социология институтунун 36-дүйнөлүк Конгрессинде белгиленген.

Бириккен улуттар уюмунун ЮНЕСКО коому тарабынан «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпостору элдик руханий казына катары дүйнөлүк деңгээлде катталган. Демек, кыргыз элинин «Манас» баш болгон кеңири жана бай руханий дөөлөттөрү Чыгыштын жан-дили топтолгон эң байыркыдан бери Азия чөлкөмүндөгү өзгөчө улут экендигин айгинелейт. Албетте, Кытай, Япония, Индия, Иран ж.б.

Азиялык мамлекеттер Чыгышка – тиешелүү. Алардын жарандарынын ар биринде Чыгыштын жандили басымдуулук кылып, орток маданият, орток руханий байлыктар, орток даанышман акылмандар, аалымдар, окумуштуулар болушкан. Борбордук Азияда байыртадан жашаган кыргыз, казак, өзбек тажик, түркмөн элдеринин орток даанышмандары болушканы дагы тарыхта кеңири белгилүү. Алар: Фирдоси, Жами, Саади, Физули, Омар Хаям, Абу Бакир ан-Наршахи, Абул-Уафа ал – Бозжани, Абу-Али, Ибн Сина, Абу-Райхан, Аль-Бируни, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари, Кожа Ахмет Яссави, Рашид-ад Дин, Абылгазы Бахадур, Кадыргали Жалайыри сыяктуу жүздөгөн кайталангыс даанышмандарыбыз, тарыхчы, астролог математик, физик, философ жана географ окумуштууларыбыз болгон.

Адамзаттын XX кылымдагы залкар генийи Чыңгыз Айтматов өтө капа болуп айтканы бар: «... өз ичибизде ыксыз ээликтемейлер жабышпай койгон

жок. Анткени, көрүшпөй куса болуп жүрүп эми гана табышкансып, түрк калктарына таандык орток даанышмандарыбызды өз энчибизге басып, алардын ысмы менен эмгектерин мол дасторкондун үстүнөн шыбаганы үлүшкө алгандай устукан бөлүшө баштадык. Ар кайсыбыз алардын төрөлгөн жергесине карап, аны азыркы ар бир республиканын аймагына таандык кылып, өз улутубузга ыйгарып алдык... Мунусу аз келгенсип, ырооломой кезинде окумуштуулар арасында талаш да болбой койгон жок. Ата-бабаларыбыз сактап, улам өнүп-өсүп Орто Азия менен Казахстан аймагын түрктөр деген аталмада мекендеп жүрүп өмүр сүргөн **бул бабалардын баарысы орток**, бир чамгарактын астында керегеси керилип, бир тилде сүйлөгөн жок беле? Эми жок жерден бөйрөктөн шыйрак чыгарганыбыз кандай деген жыйынтыктуу пикир эмнеге угулбайт? Акылмандардан калган дарыядай даркан мурасты таламайга салбай, төкпөй-чачпай, эмне болсо да түйүндүү маселенин биргелешип чечишели, канондук нускасын жасайлы, орток байлыгыбыз деп жарыялайлы, төрт көзүбүз түгөлдөй төл тарыхыбызга киргизели деген пикирге келе албайбыз? Же бул кечегини чекте бөл да, **өз билгениңди кыла бер**, деген советтик империянын кайдыгер саясатынан калган көз караштын кесириби?... Жок ... Ошол улуу акылмандарыбыздын ысмы да, эмгеги да баарыбызга орток!» (1. 279-280-б.)

Эгерде Чыгыштын жан-дили, руханий дөөлөттөрү, гумандуулугу, мээримдүүлүгү көбүрөөк азиялыктарда топтолгон болсо, Батыштын акыл-эси, согушчулугу, талоончулукка умтулгандыгы көбүрөөк европалыктарда топтолсо керек. Албетте, аны таразалап билүү өтө кыйын маселе деңизчи, бирок, ал материктерде жашаган адамдардын жүрүм-турумун, узун өмүрүндө болгон жашоо өзгөчөлүгүн, бир жүзүндөгү басып алууга аракеттенген согуштарды байкап, ошондон бааласа болот. Мисалы: Батыштагы Европанын Азиядагы Чыгышты басып алуу үчүн «крестовый походдору» (жүрүштөрү) 11-13-кылымдарда 8 жолу Азия өлкөлөрүндө массалык кыргындарды, көп талкаланууларды, кыйноолорду, эзилгендикти алып келген эмеспи... Европалык христиандардын «Деңиздин ары жагына зыяратка баруу», «Ыйык жерге жол тартуу», «Кудайдын жолунда сапар чегүү» деген шылтоолор менен Чыгышты басып алуу саясаты бир миң эки жүз жылга созулган. Батыштыктар Чыгыштын көптөгөн техникалык жетишкендигин, гигиенанын эрежелерин, идеалдуу рыцарь жана даанышман жетекчилерди карапайым адамдарда асылзаттын жана изгилик сапаттарды көрүшүп, кабылдашканын тарыхчылар белгилешип келүүдө...

Ал эми «Азиянын Жибек жолу» байыркы эранын экинчи кылымында башталып биздин эранын XVI кылымына чейин Кытайдан тартып XVIII кылым бою Орто Азия жана Жер Ортолук деңизи аркылуу Европага жибек жана башка товарларды ташып турган, XIV кылымда деңиздеги пароходчулук кеме менен башталып, жибек деңиз аркылуу

Европага жетип турган. XXI кылымдын башталышы менен Кытай Республикасынын жаңы лидери Си Цзинпиндин акылмандуу, даанышмандык демилгеси жана жетекчилиги менен Жибек жолу кургактык менен да, суу менен да Орто Азия жана Сибиридин Түштүк жээги аркылуу Европанын түштүгүнөн да, түндүгүнөн да жүрө баштаган. XXI кылымдын башталышы менен Жибек жолунун цивилизациялык жаңы доору башталды. (2, 272-б.)

Албетте, жашоо-тиричиликте материалдык байлыкты өндүрүүнүн жана адамдык коомдун өнүгүү теориясын Европада Карл Маркс негиздүү иштеп чыккан. Жашоо-тиричиликтин шартында өндүрүүнүн жолдору түрүнө жана деңгээлине жараша чечкиндүү мааниге ээ боло баштаган. Анткени, коомдун негизин социалдык, саясий жана акыл-эстин түрлөрү түзөт. Коомдун өнүгүү жолунун К. Маркстын изилдөөсү боюнча беш түрү бар: алгачкы общиналык коомдук түзүлүш; кул ээлөөчүлүк түзүлүш, феодализм, капитализм жана коммунизм. Өндүрүүнүн мындай беш жолун Европанын XIX кылымдагы улуу окумуштуусу К. Маркс ар тараптан негиздеген. (3, 7-20-бб.) Европада пайда болгон Коммунисттик (социалисттик) партиялар К.Маркстын окуусу боюнча коомдун өнүгүү жолдорун аталган беш коомдун өзгөчөлүктөрүнө ылайыктап саясат жүргүзүп келишкен. Жашоо-тиричилик коомдун өнүгүшүндө **азиялык жолдун** бар экени кийинки убактарда теорияда, салтта жана турмуштук тажрыйбада көбүрөөк көңүл бурула баштады. XX кылымдын биринчи жарымында Европанын айрым мамлекеттеринин жетекчилеринин демилгеси жана баштоосу менен эки дүйнөлүк согуш (биринчиси – 1914-1918, экинчиси – 1941-1945-жылдары) болуп, дүйнөлүк ири империялар (Осмон, Германия, Австро-Венгрия, Россия ж.б. империялары) тарап, өз алдынча бир канча суверендүү мамлекеттер пайда болгон миллиондогон адамдар кырылган, согуш талааларында миңдеген адамдар көмүлбөй калган), өнүгүүнүн жаңы жолдорундагы социалисттик жана капиталисттик эмес мамлекеттер, эл аралык уюмдар (мисалы: Бириккен улуттар уюму, Европада, Латын Америкасында жана Азияда достуктун экономикалык уюмдары жана коомдору пайда болуп), өз алдынча өнүгүүнүн жаңы түрлөрү көбөйгөн.

XX кылымдын бүтүшү менен XXI миң жылдыктын башталышында тоголок жер жүзүндөгү адамзаттын жашоосунда мурун боло элек кубулуштар, өнүгүүнүн жолдору, жолбундуулук көбөйүп, илимдин, техниканын, технологиянын өнүгүшү жер жүзүндө өзгөчө Европада, Америкада мурун боло элек жаңы социалдык-технологиялык-экономикалык-саясий кубулуштардын пайда болушу аалымдарга, ойчулдарга, тынчтык бербей, ар кандай пикирлердин пайда болушун жаратты. Баарына болбосо да, айрымдарына токтололу.

Америкалык белгилүү изилдөөчү, профессор Пол Кеннединин жаңы китептери: «Улуу державалардын көтөрүлүшү жана кулашы. Экономикалык өзгөрүүлөр жана 1500 жылдан 2000 жылга чейинки

согуштук кагышуулар» деген пикирлер боюнча ызычуулар токтой элек жатса, «XXI кылымга киришүү» деген жаңы изилдөөсү окумуштуулар, саясатчылар арасында кызуу талкууларды жаратты. Пол Кеннеди өнүгүүнүн батыштык жана Американын либералдык үлгүсүн дүйнөнүн бардык региондорго таратуу жөнүндөгү башка окумуштуулардын пикирлерин катуу сындаган. Америкалык окумуштуулар Освальд Шпенглердин «Европанын бүтүшү» аттуу 2 томдон турган изилдөөлөрү, Патрик Дж. Бьюкенендин «Батыштын өлүшү» деген эмгектери менен Батышка, башкача айтканда, Европа XIX-XX кылымдардагыдай өнүгүүнүн үлгүсүн көргөзбөй калды, ошондуктан коом түп-тамырынан өзгөрүп, жаңы цивилизациялык өнүгүүнүн жолуна түшүүнү сунушташкан. Кантип? Ал кандай жол жана каражат, мүмкүнчүлүктөр менен деген талкуу кызуу уланууда.

Европанын, Американын, Россиянын социолог-окумуштууларынын арасында XXI кылымда адам коомунун өзгөрүшү жөнүндөгү маселелер кызуу талкууланууда. Бирок, мурункудай, башкача айтканда, XVIII-XX кылымдардагыдай жаңы капитализм же социализм деген коомдор жөнүндө эмес, татаалдашкан, көп жактуу жаңы постиндустриалдык татаал социумдардын пайда болушу жөнүндөгү талаштаргыштар күчөөдө.

Америкалык белгилүү окумуштуу, социолог Иммануэль Валлерстайн «Тааныш дүйнөнүн бүтүшү. XXI кылымдын социологиясы» деген монографиялык илимий эмгегинде «феодализм – капитализм, социализм түшүнүктөрү эмес, коом, адамзаттын келечеги жөнүндөгү жана илимдер дүйнөсүндө эл аралык дискуссия өткөрүп, анда көлөмдүү рационалдуулук үчүн билимди, адепти жана саясатты иштиктүү бириктирүүгө жетишүү зарылчылыгын сунуштаган (4, М.Логос, 2003).

Ошентип, Европа жана Батыш коомчулугу бүтүндөй изденүү жолунда.

Коомдук илимдердин XXI кылымдын башталышындагы жаңы жылдызы Томас Пикеттин «XXI кылымдагы капитал» деген монументалдуу илимий эмгеги кыска убакытта Европада, Америкада, Азияда, Францияда, англис, испан, немец, кытай, орус тилдерине жарыяланып, аалымдар дүйнөсүндө чоң ызы-чууну, талкууларды жаратууда. Анткени, жаңы пайда болгон окумуштуу Томас Пикетти XVIII-XX кылымдардагы, башкача айтканда, 3 кылымды камтыган Капитализмди талдап, анын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн жана келечегин көргөзгөн. Ал Карл Маркстан айырмаланып, **капитализмди өлтүрбөйт!** Анын «кайгылуу», «караңгы», «капалык» жактарына да көңүл бурбайт жана капиталисттик түзүлүштүн ылдамыраак кулоосун сунуштабайт. Азыр капиталисттик дүйнөдө **теңсиздик** кыйшаюусуз тереңдөөдө, мунун өзү оор социалдык, саясий **кесепеттерге** алып келиши толук мүмкүн.

Томас Пикетти «XXI кылымдагы Капитал» - деген өтө көлөмдүү жана фундаменталдуу изилдөөсүндө капитализмдин өнүгүшүндөгү көбөйүп жаткан **теңсиздиктердин** адамдарга **жагымсыз умтулуш-**

тарын токтотуунун жана азайтуунун жолдорун, келечекке мүмкүнчүлүктөрүн гана сунуштайт (5, Капитал XXI кылымда. Англис тилинен которулган, 592-б.).

Экономика боюнча Нобель сыйлыгынын лауреаты Жозев Стиглицтин «Теңсиздиктин баасы. Коомдун катмарланышы биздин коркунуч» деген илимий китеби мурун болуп көрбөгөндөй мактоолорду жаратууда. Бул китеп америкалыктардын көзүнөн караңгыланган айнекти түшүрөт, бай менен кедей-кембагалдардын ортосундагы элдешкис туңгуюктагы караңгылыкты ачып, ишенимдүү көрсөткөн. Азыр бөлүнгөн Американын коомдун келечегиндеги өтө оор абалын ачык жана ишенимдүү далилдеген. Төмөнкү жардылардын, кембагалдардын жогорудагы байлар кирешенин баарын алууда, ошол эле учурда миллиондогон көпчүлүк эл уламдан-улам кедейленүүдө. Натыйжада, Америкада экономикалык, социалдык, саясий теңсиздиктер көбөйүүдө жана тереңдөөдө. Жозеф Стиглиц өзүнүн «Теңсиздиктин баасы» китебинде жүгөндөлбөгөн кубаттуулук жана тереңдеген сараңдык кантип америкалыктардын кыялдануусунун көрүстөнүндө эпитафияны кызуулукта тартууда экенин ишенимдүү жана далилдүү сүрөттөгөн. (6, М. 2016) Ошентип, терең теңсиздик Батышты бүт каптап, Чыгышка тароодо. Бүткүл дүйнөлүк социологиялык ассоциациянын Япониянын Йокогама шаарында өткөн (2014-жыл июль айы) XVIII Конгрессинде «Теңсиз дүйнө менен кездешкенде: глобалдуу социологиянын чакырыгы» деген ураан менен Америка Кошмо Штатында пайда болгон теңсиздик Европага жана бүт дүйнөгө тарап жатканын белгиледи. Социалдык, экономикалык, руханий теңсиздик көйгөйү жөнүндө төмөнкүдөй фактылар таамай ырасталып келет. Ар бир он адамдын жетөө акыркы 30 жылда экономикалык теңсиздик күч алган өлкөдө жашайт; азыр дүйнөлүк байлыктын жарымы калктын 1 процентинин колунда; эр жеткен сабатсыз адамдардын саны 774 миллиондон аз эмес деп саналат; ал эми 162 млн. бала тамак тоё жебегендиктен, өсүүсү кечигип, катуу жапа чегип келет. Бирок эң негизгиси, теңсиздикке, аны жайылтууга жана татаалдаштырууга шарттаган «расизм, адам укугун чектөө, зомбулук, миграция, согуш, табигый кырсыктар, инвайроменталдык булгануу жана климаттын өзгөрүшү, табигый байлыктарды жок, табигатты кыйратуунун күчөшү, этикалык жана диндик өзгөчөлүктөр, сексуалдык тетири багыт менен шартталган гендердик, курактык, майыптык, жамааттык же жекелик окшоштук жана ал тургай, жамааттык чечим кабыл алууга чыныгы катышууга мүмкүн эместик сыяктуу факторлор өсүп жатат. Дүйнөлүк XVIII социологиялык конгресстеги социомаданий теңсиздиктин азыркы көйгөйү каралган баяндамаларда алардын таасири чакан мейкиндик-мезгилдик контекст менен чектелбейт, эреже боюнча улуттук чектен чыгып, дүйнөлүк мүнөзгө ээ болгон дүйнөлүк теңсиздиктердин жаңы чындыктары көбөйүүдө. Адамзат жалпы теңсиз жана адилетсиз дүйнөнүн кейпин

кийүүдө. Баарын басып кеткен Батыштын жана улуттук маданияттардын таасирдүү мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы теңсиздик күчөөдө. Жаңы социалдык теңсиздиктер тереңдеп жана кеңири жайылууда. Азыркы Батыштын көйгөйү болуп базар мамилеси аныкталган **теңсиздиктердин** кеңири жайылышы, жалпы адамзаттын жашоосуна көп кыйынчылыктарды жаратууда.

Дүйнөнүн прогрессивдүү, өзгөчө Чыгыштын аалымдары ааламдашуу, цивилизациялашуу доорлорунда ар тараптуу баарлашуу (диалог) аркылуу илимдүүлүгү жана жан-дилинин тазалыгы менен айырмаланган Адам жөнүндө кыялданышат.

XXI кылымдын башталышында Чыгыштын окумуштуулары мамлекеттик империялар жана Аалам, цивилизация, Адам, анын тагдыры жөнүндө кыялданышып, ар кандай пикирлерди талкуулашууда.

«Адамда Чыгыштын жан-дили, Батыштын акыл-эси топтолгон», Батыш менен Чыгыш бири-бирин угуп дүйнөлүк өнүгүүнүн азыркы заманга ылайыктуу баарлашуусунун зарылчылыгы (диалогдошуусу) жөнүндөгү талашсыз пикирлерин белгилүү ойчул, философ, мамлекеттик тажрыйбалуу жетекчи Иран Ислам Республикасынын Президенти Сейид Мухаммад Хатами 1999-жылы 8-мартта Италиянын Флоренция университетинде жасаган докладында жарыялаган эле. Бул жарыялоо жөн эле сунуш эмес, жаңыча башталган XXI кылым цивилизациялардын чыр-чатагы жана Батыш менен Чыгыштын карама-каршы таламдарынын кагылышуусун жана дүйнөлүк өнүгүүнүн начарлашы жөнүндөгү батыштын идеологдорунун коркутуу саясаттарынын каршы аракеттердин башталышы эле. Президент С.М. Хатаминин сунуштарынын маңызы – цивилизациялар баарлашуусуна ишенбөөчүлүк, душманчылык жана көрө албоочулук аракеттерге карама-каршы коюп, цивилизациялар баарлашуусу – өз ара түшүнүшүүнүн жана кызматташуунун жападан-жалгыз жолу экендигин далилдеген.

Цивилизациялар баарлашуусу – өз ара түшүнүшүүнүн жана тынчылыкта пикирлешүүнүн жападан-жалгыз жолу экендигин далилдөө үчүн Президент С.М.Хатамин бардык мүмкүнчүлүктөрдү ачык жана чечкиндүү пайдаланган. Мисалы, 1999-жылдын 29-октябрында Франциянын Париж шаарында өткөн Бириккен улуттар уюмунунун комитети ЮНЕСКО-нун жылдык жыйынында, 2000-жылы 5-6-сентябрларында Америка Кошмо Штатынын Нью-Йорк шаарында Бириккен улуттар уюмунун «цивилизация диалогуна» арналган жыйында жана Бириккен улуттар уюмунун «Миң жылдыктын саммитинде» жасаган докладдарында бардык жүйөөлү, далилдүү жана ишендирерлик аргументтерди келтирип жүрүп, Бириккен улуттар уюмунун 53-генералдык Ассамблеясында 2001-жыл «Цивилизациялар баарлашуу» жылы болсун деген чечимдин кабыл алынышына жетишкен. «Цивилизациялар диалогу» бул ар кандай маданияттардын жана цивилизациялардын өз ара байланыштары, азыркы дүйнөдөгү трагедиялык

«согуш жыттанган» абалдарды сүйлөшүү аркылуу жоюу, жөнгө салуу жана ынтымакты, достукту, өз ара түшүнүүлөрдү кеңири жайылтуу, согуштарды болтурбоо, тынчтыкты камсыздоо ж.б. дагы ушу сыяктууларды ар кандай тынчтык жөнүндөгү күчтөрдүн, саясаттардын иш-аракетине айлантуу эле.

Жаңы XXI кылым **руханийликтин** кылымы болуш керек, анткени Чыгыш адамы миндеген жылдар бою аны жыйып келген. Маселе Европа маданиятынан баш тартуу эмес! Накта жана чын пейил менен баарлашуу үчүн чыгыш маданияты жөн эле жайтак болбой, дискуссиянын нагыз катышуучусу, баарлашуунун теңата мүчөсү болуусу керек (7,19-23-б.). **Баарлашууну** тажрыйбалоо жана өнүктүрүүнү азыркы дүйнөдөгү трагедиялык абалды **басаңдатуунун** куралы катары кабылдоо зарыл. Анда Чыгыштын жан-дили, батыштын акыл-эси топтолгон. Жер материгиндеги, адамдын жаратылышындагы бул эки жакты жокко чыгарсак же түшүнбөсөк, анда биздин адам жөнүндөгү түшүнүгүз толук эмес жана сапаты начардык дегендик болор эле. Ар түрдүү улуттук маданияттар жана цивилизациялар өзүлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн жоготпостон, өз ара бири-бири менен айкалышып, руханийликтин жана гуманизмдин идеалы менен сугарылып, эркиндик жана прогресс бардык адамзаттык байлыгына айланышы керек. Биздин жашообузда болуп жаткан тажрыйба, атап айтканда, демократиянын руханий байлык жана адеп-ахлак менен биригип, калктын жашоо-тиричилигинин туруктуу эрежесине айланат (7, 69-70-б.).

Цивилизациялардын баарлашуусунун теориясын, идеологиясын иштеп чыгууда жана тажрыйбасын жайылтууда индиялык философ акылман, ойчул, ишмер Джагдиш Чандра Капурдун көп жылдык талыкпаган эмгегин өзгөчө белгилөөбүз керек. «Биздин келечек: керектөөчүбү же гуманизмби» – деген түпкүндүү илимий эмгеги анын 1960-жылдарда жарыяланган «Индия - 2000-жылда» деген Индия Республикасынын келечек тагдырын так, анык, ишенимдүү сүрөттөгөн китебинин уландысы гана эмес, жер жүзүндө «космостук тартип» жөнүндөгү кыялдануу эле. «Маданий таасирди жаюудан жана каршылашуудан цивилизациялар баарлашуусуна» – деп ураан таштап, «цивилизациялар баарлашуусунан – дүйнөлүк тартиптин философиясына жол! Жол - Адам борбору болгон келечек коомго» жеткизет. Ошентип, «цивилизациялар баарлашуусу» жаңы дүйнөлүк форум катары XX кылымдын акыркы жылдарында Азия, Америка, Европа материктеринде ар кандай коомдук жыйындарда сунуш катары талкууланып жүрүп, 2001-жылы Иран ислам республикасынын президенти Сейит Мухаммад Хатаминин сунушу менен «Цивилизациялар баарлашуусу» деген эл аралык форум пайда болуп, 2002-жылдан баштап Грециянын Родос аралында ар бир жылдын күз айында дүйнөлүк атактуу аалымдар, акылман-философтор, ойчулдар, мамлекеттик жана коомдук ишмерлер жыйналышып, иштей баштаган. (караңыз: 9) «Цивилдер

баарлашуусу» форумунун президенти болуп Россия Федерациясынын мамлекеттик, коомдук ишмери, экономикалык илимдин доктору, профессор Владимир Якунин, ал эми тең ата жетекчиси болуп индиялык улуу ойчул, теоретик, акылман Джагдин Чандра Капур шайланышкан. Кыргыз Республикасынын өкүлү ким? 2002-жылдан тартып «Цивилизация баарлашуусунун» бардык ишкердигине карата уюшулган баарлашууга мен Кыргыз Республикасынын өкүлү катары такай жана ар бир жылы жигердүү катышып келүүдөмүн. Ал эми 2011-жылы «Цивилизация дүйнөлүк баарлашуусунун» тогузунчу сессиясында Кыргыз Республикасыны «Көчмөндөр цивилизациясы кечээ жана XXI кылымдагы цивилизациялар баарлашуусунда» деген маселе көчмөндөр Евразияны дүңгүрөтүп, дүйнөлүк цивилизациясына кошкон салымдары жөнүндө пикирлерин чечмелеп, кыргыз эли, жери, тарыхы, маданияты жөнүндө көркөм жана документалдуу фильмдерди көргөзүп, докладдарды окугандар академик Биймырза Токторалиев, илимдин доктору, профессор К.Исаев жана илимдин кызматкерлеринен Аскар Бекбоев, Кыяс Молдокасымов, Султан Абдрахманов, Кадыралы Коңкобаев, Бакыт Орунбеков, Бермет Усубалиева, Асыкбек Оморов болушкан. Демек, **өнүгүүнүн батыштык салты да, жолу да жукарып Чыгыш өзүнүн гумандуулукка негизделген жолуна чечкиндүү бурулууда.** Натыйжада Америка Кошмо Штатында, Батыш Европанын мамлекеттеринде жаңы жалпы кризис каптап, экономикадагы, социалдык чөйрөдөгү, саясий чечимдердеги теңсиздиктин жалпылыгынан жана тереңдигинен байлар менен жакырлардын ортосундагы айырмачылыктар асман менен жердин тереңдигиндей кенейүүдө. Америкалык экономист, Нобель сыйлыгынын лауреаты Джозев Стиглиц «Теңсиздиктин баасы» деген жаңы эле жарыяланган салмактуу монографиясында экономикага, демократияга, укуктук системага, улуттук саясатка теңсиздиктин терс таасирлерин майда-баратына чейин талдаган. (6) Демек, Батыш XIX-XX кылымдардагыдай Чыгышка таасирин, күчүн жана зордуктоосун көргөзүүсү абдан жукара баштаган. Азиянын жолборстору болгон Кытай Эл Республикасынын, Индиянын, Ирандын ж.б. Чыгыш өлкөлөрү жеке улуттук салмактуу саясаттарында жана цивилизациялар баарлашуусунун чегинде жылуу иденттешкендик жана достук мамилелер XXI кылымдын башталышы менен жаңы нукка жана деңгээлге көтөрүлүүдө. Демек, кыргыз эли көп кылымдар бою ар кандай татаал шарттарга карабастан, Чыгыштын салты менен жашоого аракеттенип келгени да тарыхый чындык. Бирок, тарыхый шарттарга байланыштуу Европанын, башка элдердин улутка тиешеси болбогон ыңлаас салттарын, үрп-адаттарын да сиңирип алганыбыз чындык. Ошондуктан, азыркы XXI кылымдын башталышындагы өз алдынча улуттук мамлекеттүүлүккө жеткен шартыбызда **кыргыз коому** көп жылдан бери жыйналган, маанимаңызы жагынан улуттук түптүү рух табиятыбызга

сыйышпаган, бөтөн идеологиялардан, жоосунталимдерден чечкиндүү арылып, тазаланышы керек. Ал үчүн ыңгайлуу саясий-экономикалык жана социал-маданияттык шарттар түзүлүшү өтө зарыл. Ансыз жаңы жолго түшө албайбыз!

1917-жылы Октябрь социалисттик революциясы жеңди, 1922-жылы Евро-Азия материктеринде кубаттуу Советтер Социалисттик Республикалар Союзу деген мамлекет пайда болуп, 68 жыл жашагандан кийин, бир ок атылбай үч Славян – Россия, Белорусия, Украина мамлекеттеринин жетекчилеринин демилгеси менен жер жүзүндөгү СССР деген чоң мамлекет тараган. Ошондо, мурунку бирдиктүү көп улуттуу державанын ордуна 15тен ашык улуттук мамлекеттер калыптанган. 1991-жылы 31-августа кыргыз элинин кылымдардан бери кыялдануусу ишке ашып, көз карандысыз, суверенитеттүү мамлекет пайда болгон. 1993-жылы 5-майда Кыргыз Республикасында «Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – «кыргыздардын улуттук жаңырышын кыргыздар менен биргелешип, Кыргызстандын элин түзгөн бардык калк өкүлдөрүнүн мүдөөлөрүн коргоону жана өркүндөтүүнү камсыз кылууга умтулуп, ата-бабалардын биримдикте, тынчтыкта жана ынтымакта жаша деген осуятын аткарып», «Кыргыз Республикасы укук туткан, **динге негизделбеген мамлекет болуп түзүлгөн эрктүү, биримдиктүү, демократиялуу республика**» - деп аталып, Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынган. Албетте элибиз көп кылымдар бою эңсеп келген эркиндиктеги мамлекетке жетишкендигибиз -биздин **улуу женишибиз** болду. Көз карандысыз улуттук кыргыз мамлекетинин пайдубалы түптөлдү, келечектүү жаңы жаш мамлекет катары дүйнөгө таанылды, дүйнөлүк, эл аралык, регионалдык, экономикалык, саясий, укуктук, социалдык уюмдарга, союздарга, коомдорго тең ата мүчө болуп, ар кандай деңгээлдеги эл аралык милдеттерди чечүүгө жигердүү катыша баштадык. Ошентип, руханий кайра **жаралуунун эң жооптуу мезгили башталды.** Бирок, тилекке каршы, Кыргыз Республикасынын биринчи да, экинчи да президенттер конституциялык талаптарды, эрежелерди жана принциптерди аткаруунун ордуна, мамлекеттик Конституцияны жыл сайын өздөрүнө ылайыкташтырып, алмаштырып, жеке өздөрүнүн, үй-бүлөлөрүнүн, балдарынын, тууган-туушкандарынын, досторунун тилегин, каалоолорун, талаптарын аткарууга аракеттенгендиги Кыргызстандын жалпы жарандарынын кыжырын кайнатып, чечкиндүү чечимдерге барууга аргасыз болушкан. Натыйжада, кыска мөөнөттөрдө эле эки жолу 2005-жылы 24-мартта жана 2010-жылы 7-апрелде элдик ыңкылаптар болуп, бийлик алмашып, жаңы президенттер шайланган.

«Биз, куттуу Кыргызстандын эли, элибиздин эркиндиги үчүн канын төгүп, жанын берген баатырларды эске сактап, адам укугун урматтоону жана коргоону туу туткан эркин, демократиялык мамлекет кура тургандыгыбызды тастыктап; кыргыз

мамлекеттүүлүгүн өнүктүрүп-өркүндөтүүгө, бекемдөөгө, анын азаттыгын, элдин биримдигин сактоого бекем ишенгенибизди жана майтарылбас эркибизди билдирип; укуктун үстөмдүгүн камсыздоо менен социалдык адилеттикти, теңдикти, элдин экономикалык бакубатчылыгы менен жыргалчылыгын жана руханий өнүгүшүн өргө сүрөөгө умтулуп, ата-бабаларыбыздын тынчтыкта жана ынтымакта жашоо, табият менен таттуу мамиледе болуу жөнүндө калтырган осуятын туу тутуп, ушул Конституцияны кабыл алабыз» деп 2010-жылы 10-апрелде жалпы элдик социалдык ыңкылаптын негизинде бийликке келгендер 2010-жылдын 27-июнунда Кыргыз Республикасынын референдумунда (бүткүл элдик добуш берүүсүнүн натыйжасында) кабыл алынган эле.

Демек, XX кылымдын аягында СССРдин бир ок атылбай тарашы менен азаттыкка аттанган кыргыз эли 20 жылдын ичинде эки социалдык ыңкылапты баштан өткөрүп, эки президентти кууп түштү, 8 жолу конституцияны өзгөрттү, 5 жолу Жогорку Кеңеш шайланды, 10 жолу өкмөт алмашты.

«Коомду түп-тамырынан бери жаңылоого» кыска убакыттын ичинде үчүнчү жолу бийликке келген Президент жана анын командасынын колунан келеби? Кыргызстан каякка, кантип, кимдердин аракети менен өнүгөт? Бул тагдыр чечүүчү суроолорго, республиканы башкаруунун натыйжасыздыгын, коррупциянын жана криминалдашуунун күчөгөнүн жана азаттыктын бошко кеткен 25 жылдан ашык убакыттын ыраатсыз сабактарын эске алуу менен Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүктүрүү боюнча улуттук кеңеши «2013-2017-жылдардын мезгилинде Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын» сунуштап, «куруу кыялдарга таянбастан, «Кыргызстан гана болуп, өнүгүүдө өз жолубузду таап жана жеке өзүбүздүн мүмкүнчүлүктөргө гана таяна алабыз» - деп жарыялаган (10. 7-12-б.).

2016-жылы 11-декабрда Кыргыз мамлекетинде Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча жалпы элдик добуш берүү (референдум) өттү. Натыйжада кыргызстандыктардын 79,6 проценти Конституцияга өзгөртүүлөрдү колдоп, добуш беришти. Ошентип, 2010-жылдын 27-июнунда референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына өлкөнүн негизги жыйынтыктуу жана келечектүү өнүгүүсүн камсыз жасай турган өзгөртүүлөрдү жана кошумчаларды, ошондой эле коомго, үй-бүлөгө, сот, прокуратура, коопсуздук жана башка эң зарыл тийиштүү жоболор, эрежелерге такталды. (караңыз: Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы II).

Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 17-июнунда референдум аркылуу кабыл алынган Конституцияга, мисалы, төмөнкүдөй эң жооптуу жана баалуу жоболор киргизилген эле: “адам, анын өмүрү, саламаттыгы, укуктары жана эркиндиктери

„огорку баалуулуктар болуп саналган эркин жана көз карандысыз демократиялык мамлекетти куруу максатына берилгенибизди ырастайт; өлкөнүн келечегине бекем ишенгенибизди жана кыргыз мамлекеттүүлүгүн өнүктүрүүгө жана чыңдоого, мамлекеттик азаттыкты жана элдин биримдигин сактоого, анын тилин жана маданиятын өнүктүрүүгө майтарылбас эркибизди билдирип;” же 4) 16-берененин 1-бөлүгүнүн экинчи абзацы төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын: “Адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын жогорку баалуу муктаждыктарына кирет. Алар түздөн-түз колдонулат, бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишмердигинин мааниси менен мазмунун аныктайт” – ж.б.у.с. (II).

Улуттук стратегиянын милдеттүү жоболорун жана жаңы Конституциянын өзгөртүүлөрүн ийгиликтүү аткаруу максатында президент ар бир жылга конкреттүү милдеттерди сунуштоодо. Мисалы: 2014-жылы Республиканын экономикасын өнүктүрүүнүн жылы «2015-жылы – мамлекетти бекемдөөнүн жылы» деп жарыялап, конкреттүү жана иштиктүү пландарды жүзөгө ашыруу аракеттери болгон.

Мына, 2016-жылды «Тарыхтын жана маданияттын жылы» - деп жарыялап, «Кыргыз элинин тарыхый жана маданий бай мурастарын мындан ары арттырууда, **өлкөбүздү өнүктүрүүнүн улуттук моделин (үлгүсүн)** түзүүдө жана ишке ашырууда бул кудурет-күчтү натыйжалуу пайдалануу, адеп-ахлактын жаңы багыттарды жаратуу, кубаттуу бакубат мамлекетти куруу жана жарандарды бириктирүүнүн эң кеңири жана мазмундуу программасы сунушталган. **Биринчиден**, маани-маңызы түптүү рух-табиятыбызга сыйышпаган, акыркы 2,5-3 кылымдын аралыгында жашоо-тиричилигибизге зордолуп таңууланган жана пайда болгон жосунталимдерден, аң-сезимдүү, каны-жаныбызга уялаган акыр-чикирден чечкиндүү арылып, улуттук мыйзамдардын негизинде аң-сезимдүү, эне тилибиздин аракетинде тазаланышыбыз керек. Анткени, тил – улуттун каны-жаны, кайталангыс, көөнөрбөс мурасы. Улут тили – дили, каада-салты, үрп-адаты менен улут боло алат жана илимдин, техниканын философиянын бүт руханий байлыктарын батырып, эң кеңири өнүктүрө турган түгөнбөс булак, керемет. **Экинчиден**, өзүнүн керт башын гана ойлогон өзүмчүлдүктүн туткунунан, күчтүүлөрдүн көзүн караган кошоматчыл кулк-мүнөздөн, сабатсыз, билимсиз, маданиятсыз, жалаң уурдалган, сатып алынган дипломдор менен депутат болуп, мамлекеттин жооптуу кызматтарда жүргөн коррупционерлерден кутулушубуз керек; **Үчүнчүдөн** азаттыкка, эркиндикке аттанган улуттук мамлекеттин чыныгы жараны жана ээси катары улуу жоопкерчиликти сезип, өнүгүүнүн жана өркүндөөнүн Манас баатыр атанын жолуна түшүшүбүз зарыл. Баатыр Манас атуулдук жолун баштаганда эле: «Калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин. Ушул анттан тайысам, төбөсү ачык асман урсун, төшү

түктүү жер урсун» - деп ант берген экен. Баатыр Манас атабыз ошол антынан жазбай кыргыз үчүн жан аябай кызмат жасаган. Чачылып-төгүлгөн элдин башын кошуп, күчтүү мамлекет курган. Ошондо душмандын запкысын көрүп, мүнкүрөгөн кыргыз кайра жаралып, өзүн-өзү тааныган, күнкордук кулчулук сезимден арылып, руху тазаланган. Урпактан урпакка өткөн баатырдык дух, кыргыз насилинин өзгөчөлүкү кулк-мүнөзү, адамдык бейнеси, барган нысаптуулугу, жокко чыдамдуулугу, меймандостугу, жоомарттыгы, карапайымдыгы, баарына тегиз караган калыстыгы жайыл дасторкон кең пейилдиги, касташкандын катыгын берген баатырдыгы жана ар намыстуулугу ошол Манас баатырдын заманында калыптанып, биз жашаган азыркы XXI кылымга чейин улуу өрнөк, ыйык мурас катары сакталып келди. **Төртүнчүдөн**, «2016-жыл – тарых жана маданият жылы» деп жарыяланган мамлекеттик документте «Кыргызстандын тарыхын жана маданиятын изилдөө, жайылтуу, мамлекеттүүлүктү жана өлкөбүздүн экономикасын мындан ары бекемдөө милдеттерин элибиздин руханий кайра жаралуусу менен тыгыз байланыштыруу үчүн жалпы маданиятты, илимди, билимди жана доорго татыктуу «кыргыз жаранын» калыптандыруунун кеңири программасы» сунушталган. Ушул жана 2013-2017-жылдардагы мезгилге туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында түптөлгөн кайра түзүүлөргө жетишүү жана конкреттүү иш-чараларды жүзөгө ашыруу бийликтин үч: **мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутагынын** текшерилген, ырааттуу жана консолидацияланган ишмердүүлүгүнө, ошондой эле жарандык коомдун алар менен өз ара аракеттенүү деңгээлине тикелей көз каранды экендиги да белгиленген. Стратегия экономикабызды, мамлекетти, коомду, ар бир кыргызстандыкты өнүгүүнүн туруктуу жолуна алып барууга тийиш. Бул жаңы жолдун аягы эмес, анын башталышы гана. **Бешинчиден**, ушул 2013-2017-жылдарда эсептелген стратегия кыргыз мамлекетинин XXI кылымда өнүгүүнүн стратегиясынын башаты болушу толук мыйзамдуу. Анткени, дүйнө аңтарылып жатат. XIX-XX кылымдарга дүйнөнүн «тирөөчү» болчудай

жулунган Америка Кошмо Штатынын жана Батыш Европанын көксөөсү сууп, өзүлөрүнүн айласын таппай турат... Ушундай шартта Чыгыштын жандили өзгөчө кубаттанып, акылакый саясатынын, акылакый элитасынын, тарыхка жана маданият, акылга таянган башкаруу курамы жанданып, Кыргызстан сыяктуу мамлекеттер Чыгыштын жандилдик кубаттуулугуна, күчтүүлүгүнө негизделген улуттук мамлекеттин Жаңы Чыгыштык моделинин жолунда өнүгүүсү калыптанат жана уланат деген терең ишеничтебиз!

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Шаханов М. Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйрындагы сыр ачуу). Учкун Ак. – Бишкек, 2001.
2. Юрий Тавровский. СИ ЦИНИНПИН: по ступеням китайской мечты. (Книга о главном китайце планеты), Москва, Эксмо, 2015-272 стр.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.т. 13, стр. 7-20.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века: (перевод с англ). – Москва, Логос. – 2008. – 368 стр.
5. Пикетти Т. Капитал в XXI веке, Москва, Ад. Маргинен Пресса, 2015, ст. 512
6. Стиглиц Дж. (Лауреат Нобелевской премии по экономии). Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему: перевод с английского. М.: 2016. стр. 201-209.
7. Широков К.Г. Восток: Программа новейшего времени Избранные научные труды – М. Институт востоковедения РОА, 2003. - 672 с.
8. Капур Дж.Ч. Наше будущее: потребительство или гуманизм (Перевод с английского). – Москва, 2008.
9. Сейид Мухаммад Хатами. В человеке сосредоточены душа Востока и разум Запада, Изд. «Гуманитарий». Академии гуманитарных исследований. – Москва, 2001. – 100 стр.
10. Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңеш 2013-2017-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасынын Улуттук стратегиясы. – Б.: «Алтын тамга». 2013, 1-6-бб.
11. Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жүргүзүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы. “Эркин Тоо” гезити. 2016-жылдын 30-декабры, 15-б.

Рецензент: д.филос.н., профессор Урманбетова Ж.